

Алекса Милановић¹
Факултет за медије и комуникације
Универзитет Сингидунум

Научни рад
UDK 305-055.1/2(497.1)
Примљено: 26.5.2022.
Ревидирана верзија: 05.7.2022.
Одобрено за штампу: 07.7.2022.
DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.29.2022.10>

TRANS ARTIVIZAM NA POSTJUGOSLOVENSKOM PROSTORU²

Апстракт: Текст се бави транс активизмом као платформом за друштвену и политичку интервенцију на постјугословенском простору. Концепт транс активизма дефинишем као облик политичке уметности, али и као облик друштвеног деловања који има потенцијал да покрене политичке механизме који воде ка друштвеним променама. Поред тога, транс активизам дефинишем и као хибридни облик уметничког и активистичког рада који се користи као једна од бројних стратегија отпора трансфобији, али и као стратегија друштвене инклузије родних мањина. На постјугословенском простору транс активизам је често једини могући и једини поуздан облик друштвене интервенције који је преостео транс заједници. У овом раду мапирам и истражујем уметничке праксе којима се транс активисти и активисткиње на постјугословенском простору служе како би изградиле транс заједницу, повећали њену видљивост и унапредили друштвени положај транс особа у оквиру држава у којима живе. На примеру припреме и извођења перформанса под називом *Maske* у Црној Гори, Хрватској и Србији указујем на то колико се транс заједнице у овим државама разликују у смислу њихове организованости и могућности које имају за активистичко деловање. Ови примери показују и то на који начин су транс заједнице ове три државе повезане и какав је однос друштва према њима.

Кључне речи: активизам, трансродност, организовање заједнице, постјугословенски простор, транс заједница

Увод

Моје прво појављивање са члановима, чланицама и савезницама транс заједнице на уличном протесту догодило се након читаве деценије мог активистичког ангажовања у регионалној транс заједници. Пре тога сам учествовао на бројним антифашистичким и LGBT протестима у Београду, али ово је било моје прво учешће у уличној акцији коју је организовала локална транс заједница како би иступила и стекла видљивост у јавном простору, али и борила се за права транс, интерполних и родноваријантних особа (TIRV).

¹ aleksa.milanovic@fmk.edu.rs

² Уз сагласност издавача Policy Press, imprint of Bristol University Press аутор је приредио измењен превод једног од поглавља зборника радова: *Transgender in the Post-Yugoslav Space: Lives, Activisms, Culture* ed. by Bojan Bilić, Iwo Nord, and Aleksa Milanović. Преведени текст су рецензирали домаћи рецензенти који су га, уз одређене сугестije, препоручили за штампу. Овде га објављујемо под ознаком „научни рад”, без квалификације „оригинални”.

Moje učešće u ovoj konkretnoj akciji bilo je motivisano, najpre, željom da srpska trans zajednica doživi ovaj vid aktivizma, a potom, željom da ga analiziram za potrebe ovog teksta kao oblik društvene intervencije na postjugoslovenskom prostoru. Bio sam zainteresovan za pisanje o jednom konkretnom događaju – uličnom performansu pod nazivom *Maske*, koji je tada već dva puta izveden u Crnoj Gori i jednom u Hrvatskoj. Shvatio sam da bi za moje istraživanje bilo korisno da predložim da se isti performans organizuje i u Srbiji kako bih mogao da se u okviru njega angažujem i kao učesnik i kao istraživač. Kada sam došao na tu ideju na sastanku trans grupe samopodrške, koordinatori grupe rekli su mi da su već razmišljali o izvođenju takve akcije povodom obeležavanja Dana sećanja na žrtve transfobije. Članice i članovi grupe bili su oduševljeni inicijativom i nastup je održan 20. novembra 2019. godine.

Aktivisti i aktivistkinje su tog dana nosili transparente čija je jedna strana bila obojena u crno, a druga u belo. Tekst na crnoj površini ukazivao je na problem s kojim se trans osobe suočavaju zbog transfobije, dok je tekst na beloj površini nosio pozitivnu i afirmativnu poruku otpora transfobiji. Scenario za taj performans podrazumevao je da svi aktivisti i aktivistkinje uzmu po jedan transparent i masku, zatim da naprave krug u javnom prostoru i 30 minuta drže ka publici crno obojenu stranu transparenta koja sadrži negativnu poruku. Nakon toga bi trebalo da skinu maske i sledećih 30 minuta drže ka publici belo obojenu stranu transparenta koja sadrži pozitivnu poruku (skidanje maske nije obavezno i osobe kojima nije prijatno da je skinu, mogu da zadrže masku na licu). Nažalost, nisam mogao da učestvujem u celom procesu pripreme tog događaja, ali sam prisustvovao kao učesnik na dan performansa. Kada sam stigao, izabrao sam transparent koji mi je odgovarao i stao sam u krug sa ostalima. To je bilo četvrto izvođenje *Maski* u roku od 12 meseci, u tri različite zemlje i uz učešće tri različite grupe aktivista i aktivistkinja. Sva četiri događaja na više načina su se međusobno razlikovala, ali su i pored toga ukazivala na povezanost trans zajednica na postjugoslovenskom prostoru, koji se može posmatrati kao zajednički artivistički prostor. Ta povezanost je velika prednost koja bi se mogla iskoristiti za ostvarivanje lokalnih aktivističkih ciljeva, ali da bi se iskoristio njen pun potencijal, TIRV zajednice u pomenutom zajedničkom prostoru treba najpre da se organizuju na iste ili slične načine.

U ovom tekstu pišem o mogućnostima da same trans i rodnovarijantne osobe i njihove zajednice preuzmu sopstvenu reprezentaciju i zastupaju same sebe u javnom diskursu. U skladu sa tim, usredsređujem se na primer performansa *Maske* i bavim se načinima na koje se umetnost koristi kao aktivistički alat u trans zajednicama na postjugoslovenskom prostoru. Moj argument je dvojak: prvo, tvrdim da je artivizam moćna alatka putem koje TIRV zajednica može da ostvari samoreprezentaciju i da bude prepoznata i vidljiva u javnom prostoru i medijima; drugo, pokazujem da artivizam može poslužiti kao oblik društvenog delovanja s potencijalom da omogući i podrži društvene i političke mehanizme promene. S tim u vezi, tvrdim da TIRV zajednica mora da postigne određeni nivo strukturalnog razvoja kako bi njeni artivistički događaji imali društveni uticaj.

Umetnost i aktivizam

Kao jedna od najvažnijih i prvih u nizu funkcija koje umetnost može imati, najčešće se izdvaja funkcija umetnosti kao reprezentacije društvenih pojava. Kada razmišljamo o odnosu između umetnosti i trans i rodnovarijantnih identiteta, treba da se bavimo politikom reprezentacije, odnosno načinima na koje se trans i rodnovarijantne osobe predstavljaju (ili da li se uopšte predstavljaju) u različitim umetnostima. U okviru umetnosti kao oblasti reprezentacije, koncept roda se konstruiše i razvija kao poseban fenomen i usled uticaja društvenih normi neki rodni identiteti se otkrivaju, reprezentuju, tematizuju i intenzivno predstavljaju, dok se neki ostavljaju po strani ili se pomeraju u polje marginalnog Drugog. Rodno izražavanje ili rodni identiteti označeni kao Drugi najčešće se predstavljaju kao devijantni, opasni, apsurdni, neprijatni, tragični ili smešni (Uzel, 2014; Filipović, 2021). Treba da budemo svesni značaja i moći koju takve predstave imaju jer oni koji su u poziciji da predstavljaju imaju vlast nad svojim (pasivnim) objektima predstavljanja. Stoga trans i rodnovarijantne osobe ne smeju ostati u pasivnom položaju. Da bismo promenili taj položaj, moramo da preuzmemo i koristimo reprezentaciju kao aktivni činioci. „Jednostavno rečeno, ako se ne postaramo za predstavljanje i ne radimo kolektivno na stvaranju novih vizuelnih gramatika (pamteći i otkrivajući onu suzbijenu), onda ćemo ostati zarobljeni u zamkama prošlosti” (Gosset, Stanley, Burton, 2017, str. xviii). Dakle, ako uzmemo u obzir činjenicu da umetnost može biti moćno političko oruđe, preuzimanje reprezentacije u svoje ruke i njeno korišćenje u aktivizmu dovodi nas do još jedne važne funkcije umetnosti, a to je – društvena promena.

Pojava trans osoba u javnom diskursu na postjugoslovenskom prostoru svodi se na sporadične medijske nastupe pojedinaca u intervjuima, što znači da je vidljivost naše zajednice prilično ograničena. Osim toga, medijske reprezentacije trans osoba i medijski članci o trans temama uglavnom su senzacionalistički i svode se na priče o medicinskim procedurama, na ličnu borbu s rodnim identitetom, opisuju lokalne slučajeve nasilja prema TIRV osobama i prenose svetske tabloidne vesti o TIRV osobama. Jezik kojim se novinari i novinarka koriste u člancima o TIRV ljudima pretežno je uvredljiv i patologizirajući. Da bi to promenile, neke aktivističke organizacije sastavile su i objavile priručnike za izveštavanje o TIRV temama i podelile ih lokalnim medijima kako bi ih upoznale s prihvatljivom terminologijom (Spektra, 2019; Trans Aid, 2019; Milanović&Stefanović, 2022). Ali čak i ako reporteri pročitaju i sprovedu u delo neke od tih predloga, ostaje pitanje o kojim će pričama i temama mediji izvestiti. Ako nastave da izveštavaju o istim pričama kao i ranije, onda će naša zajednica možda biti predstavljena prihvatljivijom terminologijom, ali i dalje u istom negativnom kontekstu. Jedno od mogućih rešenja ovog problema je proizvodnja novih afirmativnih priča vezanih za različite aktivističke događaje i akcije. To znači povećanu vidljivost, stvaranje mogućnosti za pojavu drugačije vrste reprezentacije i istovremeno uključivanje TIRV ljudi kao subjekata umesto kao objekata lokalnih vesti. Performans *Maske* bio je jedna od tih prilika da ljudi iz lokalne TIRV zajednice pristupe medijima, povećaju vidljivost i predstave se u jav-

nom prostoru. On je takođe primer koji govori o tome na koji način umetnost može da se stavi u službu aktivizma i koji pokazuje kako u zavisnosti od načina na koji je zajednica angažovana, uključena i upletena u tu aktivnost zavise i rezultati tog rada. Ljudi koji su kreirali i izveli ovaj performans nisu profesionalni umetnici i umetnice, već amateri čiji plan nije bio da stvore umetničko delo, već da ostvare svoje ciljeve umetničkim delanjem. Pojavili su se u javnom prostoru kako bi izveli politički, a ne umetnički, čin.

Jedan od mogućih oblika aktivističke reakcije i političkog delovanja su umetničke prakse koje kritikuju svakodnevni život i problematizuju društvenu stvarnost. Takve umetničke prakse su jedan od mogućih oblika otpora dominantnom diskursu moći i obično se javljaju kao posledica gde god se pojavi moć. Dakle, slično kao i aktivizam, i umetnost može da bude usmerena na različite vidove analize, problematizacije i preispitivanja svakodnevnih i društvenih problema, na intervenciju u određenom društvenom prostoru ili čak može ciljati na rušenje ustaljenog društvenog poretka. Međutim, ako se sagledaju društvene funkcije koje ove umetničke prakse obavljaju, mogu se uočiti razlike između njih. Američka kritičarka umetnosti i aktivistkinja Lucy Lipard (1984) napravila je razliku između političke i aktivističke umetnosti, koja se zasniva na tendencijama umetničkog delovanja. Političku umetnost definisala je kao umetničku delatnost koja se bavi društvenim temama ali samo na nivou analize i kritike, dok aktivistička umetnost, pored analize i kritike, teži da se direktno uključi u teme kojima se bavi intervenišući kako bi donela ili pokrenula društvene promene. To znači da aktivistička umetnost izlazi iz okvira političke umetnosti i ulazi u sferu aktivnog političkog angažovanja (Aladro Vico et al., 2018). Prema tome, ako umetnici svoje umetničko delo doživljavaju i stvaraju kao sredstvo za postizanje političkih i društvenih promena, ta praksa mogla bi se definisati kao poseban hibridni oblik umetničkog društveno-političkog angažmana poznat kao *artivizam*.³ Važno je napomenuti da artivizam ne treba doživljavati kao novi vid umetničke prakse ili novi oblik umetničkog izražavanja, već kao novi vid političkog delovanja i novi metod zagovaranja (Novović, 2021). Artivizam je, stoga, politička strategija koja bi se mogla implementirati kroz neformalno obrazovanje umetnika i umetnica kako bi se podstaklo njihovo interesovanje za društveno-političke probleme ili kroz osnaživanje i podsticanje ljudi iz marginalizovanih društvenih grupa da se bave umetničkim radom koji bi odražavao stanje date zajednice i povećao njenu vidljivost.

Trans artivizam

Stephen Duncombe (2016), jedan od osnivača Centra za umetnički aktivizam u Njujorku, identifikovao je glavne ciljeve artivizma koji se skoro u potpunosti po-

³ Pojam *artivizam* skrovao je 2005. slovenački teoretičar umetnosti Aldo Milohnič i on je slivenica dva različita koncepta – umetnosti i aktivizma (Niehoff, 2018). Stvaranje društveno angažovanih umetničkih dela čiji je glavni cilj aktivistička intervencija svakako je starije od pojma *artivizam* i razvoja artivizma kao teoretskog koncepta. Štaviše, uvođenje tog pojma samo obuhvata različite umetničko-aktivističke prakse i postupke čija je zajednička namera borba za bolji i pravedniji svet.

klapaju sa opštim ciljevima TIRV aktivizma u našem regionu. Da bih istakao njihove primarne funkcije, razvrstaću te komplementarne ciljeve prema njihovoj glavnoj orijentaciji, odnosno orijentaciji ka zajednici ili ka širem društvu. Ciljevi orijentisani ka zajednici uključuju izgradnju zajednice, pozivanje na učešće, pružanje korisnih alata, podsticanje eksperimentisanja i inspirisanje vizija o boljem svetu. Ciljevi orijentisani ka javnosti uključuju negovanje dijaloga, podizanje svesti i promenu percepcije o važnim pitanjima. Oni takođe obuhvataju narušavanje dominantnih i opštih mišljenja i stavova, izazivanje kulturnih promena i uticaj i stvaranje trenutnih i dugoročnih kulturnih i strukturnih promena u društvu. Na Dunkombeovom spisku postoje dva cilja koja definišem kao podjednako orijentisane ka zajednici i ka širem društvu. Oni uključuju stvaranje prostora za kreativan rad i preobražavanje okruženja i iskustva.

Prva grupa, odnosno ciljevi orijentisani ka zajednici, podrazumeva komunikaciju unutar zajednice i usredsređuje se na članove zajednice i njihovu dobrobit, potrebe i osnaživanje. Zbog visokog nivoa transfobije u postjugoslovenskim zemljama i činjenice da su TIRV zajednice relativno mlade,⁴ izgradnja zajednice i briga o njenim članovima i članicama su među najvažnijim procesima i aktivističkim ciljevima. Shodno tome, artivistički rad, koji podrazumeva zajedničke aktivnosti na međusobnom boljem upoznavanju, druženju, vršnjačkoj podršci, edukaciji i osnaživanju, ima suštinski značaj i vrednost za lokalne zajednice. Pošto većina trans osoba na ovim prostorima želi da uđe u medicinski proces tranzicije, mnoge od njih, nakon što završe sve medicinske procedure, napuštaju zajednicu i stapaju se sa opštom populacijom (Zulević, 2012). Zbog takvih tendencija, ključno je da se ljudi motivišu da održavaju veze sa zajednicom i da obavljaju bilo kakav aktivistički rad na širenju zajednice i osnaživanju njenih mladih i novih članica i članova.

Druga grupa, odnosno ciljevi usmereni ka javnosti, fokusira se na komunikaciju između zajednice i šireg društva. Ta komunikacija ima za cilj da informiše opštu populaciju o pitanjima u vezi sa TIRV osobama, da pokrene razgovor s drugima radi podizanja svesti, da razbija stereotipe i predrasude o TIRV ljudima i našoj zajednici i da započne razgovor koji će dovesti u pitanje opšte stavove društva kada je ova tema u pitanju. Većinu komunikacije s ljudima van zajednice ostvaruju predstavnici nevladinih organizacija putem zagovaranja i lobiranja. Oni govore u ime cele zajednice pred državnim institucijama i medijima te su često jedini glas koji se može čuti. Ako je zajednica nezainteresovana ili nedovoljno povezana s ljudima koji rade za te NVO, oni ne mogu adekvatno da informišu i da utiču na druge da promene politike, zakone i javno mnjenje. To je način na koji artivizam može doprineti razvoju različitih pristupa rešavanju problemā i stvaranju mogućnosti da članovi zajednice govore sami za sebe i u svoje ime.

Preostala dva cilja koja sam pomenuo odnose se na pitanja sigurnog prostora i javnog prostora. Isključivanje TIRV osoba iz domena javnog života i javnog prostora u direktnoj je vezi sa transfobijom. Da bismo rešili taj problem i stekli pravo da budemo vidljivi u javnom prostoru, moramo da budemo osnaženi kao pojedinci i kao

⁴ Srpska zajednica je najstarija, dok hrvatska, bosanskohercegovačka, kosovska i crnogorska postoje deset godina ili manje.

zajednica i da budemo spremni da se suočimo s društvom. Prvi korak je stvaranje sigurnog prostora za dijalog s ljudima van zajednice. To bi mogla biti galerija ili kulturni centar gde bi TIRV ljudi mogli da izlože svoje radove široj javnosti i upoznaju one koji su zainteresovani da vide te radove i razgovaraju sa autorima. Drugi korak bi mogao biti izlazak na otvorene javne prostore, kao što su ulice i javni trgovi u urbanim sredinama gde bi TIRV zajednica mogla da se susretne sa slučajnim prolaznicima. „Potreba za vidljivošću kao i odbijanje da se krije identitet u javnom prostoru predstavlja direktno suprotstavljanje mehanizmima disciplinske moći i pokušaj da se prostor reorganizuje tako da bude otvoren i dostupan svima” (Milanović, 2017: 119). Artivističkom intervencijom, TIRV zajednica mogla bi da preobrazi i reorganizuje javni prostor u političkom smislu i naruši njegovu homogenost. Ovakvi postupci proizvode novi javni diskurs ukazujući na nepravdu, diskriminaciju, svakodnevne probleme i životna iskustva TIRV zajednice komšijama, sugrađanima i svim ljudima koji dele ovaj zajednički javni prostor. To su glavni razlozi zbog kojih bi se ovakav cilj mogao shvatiti kao orijentisan prema TIRV zajednici kojoj je zabranjen pristup javnom prostoru, a ujedno i prema širem društvu koje pokušava da isključi iz javnog prostora svakoga ko se ne uklapa u propisane norme.

Pre nego što uđu u fazu u kojoj bi mogle da koriste umetnost u aktivističke svrhe, TIRV zajednice moraju proći kroz nekoliko formativnih faza. Prva faza je izgradnja zajednice koja podrazumeva komunikaciju i okupljanje ljudi koji dele iste ili slične identitetske pozicije. U većini bivših jugoslovenskih republika ovaj proces započeo je formiranjem grupa za samopodršku (Milikj, 2020; Ulićević, 2020; Milanović, 2020b; Hodžić et al., 2016). Sledeća faza je obično rad na osnaživanju okupljene zajednice, što bi naposljetku trebalo da dovede do izgradnje kapaciteta za aktivistički rad. U početku, tokom sastanaka grupe za samopodršku, članovi zajednice razgovaraju o svojim problemima i polako se uključuju u rad na pronalaženju rešenja za svakodnevne teškoće s kojima se suočavaju u okviru specifičnog društvenog konteksta. Kada zajednica postane dovoljno osnažena, njeno članstvo odlučuje da spoljnom svetu javno predoči probleme poput diskriminacije i transfobije. Jedan od načina da se to uradi je kroz kreativno aktivističko delovanje, koje obuhvata različite umetničke projekte.

Samo dobro organizovane i osnažene zajednice uspevaju da dođu do te faze. Obično se, umesto da dođe u tu fazu, lokalna zajednica povremeno okupi oko neke aktivističke nevladine organizacije. Ta organizacija obavlja sav aktivistički posao dok većina članova i članica zajednice ostaje pasivna i koristi samo usluge te organizacije kao što su grupe samopodrške, radionice ili psihosocijalna i pravna podrška. Stepenn aktivističkog angažovanja članova i članica koji pripadaju nekoj određenoj zajednici ne zavisi od toga koliko dugo ta zajednica postoji ili koliko osoba čini to članstvo, već zavisi od toga koliko je dobro ta zajednica organizovana i koliko je osnažena. Aktivistički rad koji obavljaju organizacije izolovane od zajednice uglavnom nije orijentisan ka razvoju kreativnih i umetničkih praksi koje uključuju timski rad članova i članica zajednice. Smatram da ta vrsta aktivističkog rada može biti važna za članove i članice zajednice, ali ne i za izgradnju zajednice ili njen razvoj, rast i solidarnost među članstvom.

Primer toga se može videti ako uporedimo trans aktivizam u Srbiji i Crnoj Gori. Grupa samopodrške za trans osobe u Srbiji osnovana je 2006. godine, što bi se moglo smatrati polaznom tačkom trans aktivizma u toj zemlji. U Crnoj Gori je prva grupa za samopodršku osnovana 2013. godine, dakle sedam godina kasnije nego u Srbiji. Ipak, TIRV zajednica u Crnoj Gori je vidljivija. Izvodila je više kreativnih aktivnosti koje su joj donele veću vidljivost kroz javne nastupe i medijsku pokrivenost u poslednjih pet godina (Milanović, 2020a). Tri godine od svog osnivanja, Asocijacija Spekra, kao jedina organizacija u Crnoj Gori koja se posebno bavi zaštitom i unapređenjem ljudskih prava TIRV osoba, utrostručila je svoje članstvo, koje učestvuje u donošenju strateških odluka, raznim akcijama i aktivnostima zajednice (Ulićević, 2020).

U međuvremenu, TIRV zajednica u Srbiji je bila nekoherentna, neorganizovana i nevidljiva u javnosti. Takođe, samo se mali broj TIRV osoba u Srbiji bavi TIRV aktivizmom jer nema dovoljno motivisanih članova i članica zajednice za aktivistički rad. Sve to za ishod ima nedostatak organizovanih društvenih događaja, bezbednih prostora, radionica, predavanja, panel-diskusija, aktivističkih projekata i drugih aktivnosti u zajednici. Zbog manjka tih potreba i aktivnosti, srpska TIRV zajednica ne može da postane osnaženija, vidljivija, raznovrsnija, organizovanija, obrazovanija i sposobnija da preuzme samoreprezentaciju u svoje ruke. Promene na tom polju počele su se dešavati tek od 2021. godine odnosno od prvog javnog pojavljivanja organizacije Kolektiv Talas TIRV kao jedine u Srbiji koju su osnovale i koju vode isključivo trans i rodno nebinarne osobe.

U sledećem odeljku, analiziraću performans *Maske* kako bih uporedio razvoj ove dve zajednice i pružio uvid u njihove sličnosti i razlike. Sama činjenica da je isti performans izveden u Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji – u kratkom vremenskom razmaku – pokazuje da postjugoslovenski prostor može funkcionisati kao jedinstveni aktivistički prostor. Međutim, način na koji su *Maske* pripremane i izvedene u Srbiji i Crnoj Gori, rezultati i ishodi ove aktivističke akcije u te dve zemlje govore da njihove TIRV zajednice nisu u istoj fazi razvoja i da imaju različitu strukturu i organizaciju.

Performans *Maske* u Crnoj Gori

Ovaj performans dizajnirali su i prvi put predstavili 2018. godine u Podgorici, glavnom gradu Crne Gore, aktivisti i aktivistkinje nevladine organizacije Asocijacija Spekra. To je bio prvi javni performans i prvi javni skup TIRV osoba u Podgorici kao i u Crnoj Gori (Ulićević, 2020). Da bih objasnio kako je do njega došlo, ukratko ću predstaviti istoriju razvoja trans aktivizma u Crnoj Gori. Okupljanje TIRV osoba u Crnoj Gori krenulo je početkom 2013. godine, kada je osnovana grupa samopodrške za transrodne osobe u okviru organizacije Kvir Montenegro. U početku je ta grupa imala samo dva člana, a jedan od njih je bio osnivač i facilitator grupe Jovan Ulićević Džoli. U naredne dve godine grupi se pridružilo još ljudi, a krajem 2015. godine brojala je deset članova. Odlučili su da obrazuju neformalnu trans aktivistič-

ku grupu i nazvali su je *Transovci*. Dve godine kasnije iz nje je izrasla Asocijacija Spektra koja je registrovana 2017. godine kao prva trans aktivistička organizacija u Crnoj Gori. Spektu je osnovalo šest transrodnih i rodno nebinarnih osoba, a sada ona ima sedamnaest aktivnih članova i članica koji su uključeni u strateško odlučivanje, različite akcije i aktivnosti (Ulićević, 2020, str. 29).

Ljudi okupljeni oko grupe samopodrške i kasnije oko neformalne grupe *Transovci* radili su na samoosnaživanju i osnaživanju i jačanju zajednice, i zahvaljujući tome, za nekoliko godina bili su spremni da formiraju Asocijaciju Spektra. Prvu javnu akciju trans zajednice u Crnoj Gori *Transovci* su izveli 2016. i ona je obuhvatala izradu postera sa edukativnim i kreativnim porukama koje su delili širom Podgorice. Akcija je nazvana „Prođimo ispod duge zajedno”, a glavni cilj joj je bio podizanje vidljivosti deljenjem ličnih poruka i priča o TIRV osobama. Iste godine *Transovci* su organizovali još jednu akciju vidljivosti koja je uključivala izradu postera. Ovoga puta posteri sa edukativnim sadržajem deljeni su ne samo široj javnosti već i raznim institucijama i akademskoj i naučnoj javnosti. Akcija je nosila naziv „Slavimo ljudske različitosti”. Sledeći nivo u sticanju veće vidljivosti za TIRV zajednicu u Crnoj Gori bilo je javno autovanje nekih članova i članica Spektre i deljenje njihovih ličnih priča u lokalnim medijima. U tom trenutku su postali spremni za svoj prvi javni skup kao zajednica. Godine 2018. odlučili su da Dan sećanja na žrtve transfobije obeleže javnim performansom i da prvi put zajedno izađu u javni prostor s namerom da pokažu „pobunu protiv sistema koji ne priznaje njihovo postojanje” (PR Centar, 2018).

Performans su pripremili i izveli aktivisti i aktivistkinje Asocijacije Spektra. Kupili su sav materijal za izradu maski i transparentata, napisali scenario, preduzeli sve mere predostrožnosti u slučaju da dođe do incidenata i osmislili sistem podrške aktivistima i aktivistkinjama koji će stajati u krug s transparentima na glavnom podgoričkom trgu. Maske su bile ručno izrađene od gipsa i rolni gaze nanesenih direktno na lice preko plastične folije, tako da se oblik maske prilagođavao obliku i konturama lica svakog učesnika i učesnice. Maske su morale biti napravljene najmanje jedan dan pre performansa. Transparenti su bili izrađeni od kartona i ručno obojeni sa obe strane. Jedna strana je bila obojena u crno i na njoj je stajala „negativna” poruka, odnosno kratka rečenica o diskriminaciji ili nasilju prema trans i rodno nebinarnim osobama. Druga strana je bila bela i nosila je „pozitivnu” poruku, odnosno ohrabrujuće reči koje su odgovor na negativnu poruku s druge strane transparenta. Evo nekoliko primera.

Na crnoj strani: „Zbog nasilja koje sam trpio, morao sam da prekinem školovanje.”

Na beloj strani istog transparenta: „Uprkos svemu, živim slobodno.”

Na crnoj strani: „Od oktobra 2017. do septembra ove godine, ubijeno je 368 trans osoba.”

Na beloj strani istog transparenta: „10 živih ponosnih trans osoba je danas na ovom Trgu.”

Na crnoj strani: „Da bih promijenio oznaku pola, morao sam proći sterilizaciju.”

Na beloj strani istog transparenta: „Stojim ovdje ponosan što sam tu i što odbijam da pognem glavu.”

Na crnoj strani: „Momak iz škole me je gađao stolicom. Iz straha ga nijesam prijavila.”

Na beloj strani istog transparenta: „Strah me više nikad neće paralisati.”

Opis priprema za ovaj performans pokazuje da je zajednica morala neko vreme da radi na dizajniranju, pronalaženju i kupovini neophodnog materijala i da na kraju samostalno napravi maske i transparente. Performans je koncipiran kao jednosatno stajanje u krugu van bezbednog prostora i izlaganje javnosti, što bi moglo biti neprijatno, pa čak i veoma opasno ako bi došlo do provokacija ili napada. Zato takve akcije moraju da osmisle, organizuju i izvode ljudi koji dele iste vrednosti i ciljeve i koji se dobro slažu, bodre i veruju jedni drugima. Ovakvim zajedničkim radom na projektima kao što je projekat *Maske*, lako bi se ostvarili artivistički ciljevi orijentisani ka zajednici.

Što se tiče uticaja na opšte društvo, zajednička aktivistička intervencija u javnom prostoru svakako je uticala na slučajne prolaznike, ali je ova aktivistička grupa isplanirala i druge strategije uticaja na javnost. Aktivisti i aktivistkinje su deljenje informacija i slanje poziva na platformama društvenih mreža, kao i pozivanje medija da prisustvuju i izveštavaju o događaju, prepoznali kao najvažnije ciljeve performansa čijim ostvarenjem bi se mogao izvršiti uticaj na javnost. Treba napomenuti da je najmanje šest onlajn medija u Crnoj Gori (Vijesti, RTCG, FOS, Dan, Antena M, CdM) objavilo tekstove o ovom događaju, a među njima i javni servis Radio-televizije Crne Gore s nacionalnom pokrivenošću. Medijski izveštaji, koji su znatno povećali vidljivost trans populacije, sastojali su se od fotografija, video-snimaka, objašnjenja o ovom događaju i izjava koje su nakon performansa dali izvršni direktor Spektre Jovan Ulićević Džoli i aktivistkinja Hana Konatar. Oboje su poslali javnosti slične poruke. Naveli su da je trans zajednica odlučila da pokaže da su njihovi životi i sloboda najvažniji, da je trans zajednica spremna da se zauzme za svoja prava, te da ih nasilje i ugnjetavanje neće sprečiti da istupe i pokažu da su spremni da se suprotstave transfobičnim pritiscima društva (PR Centar, 2018).

Osim u Podgorici, aktivisti i aktivistkinje Asocijacije Spektre izveli su performans *Maske* u još jednom crnogorskom gradu, Kolašinu. Odlučili su da reaguju na nasilje koje je u Kolašinu doživela trans osoba krajem avgusta 2019. godine. Performans je održan 16. septembra iste godine i mediji su ga najavili kao prvo javno okupljanje trans osoba u Kolašinu. Većina medija u Crnoj Gori objavila je tekstove o tom događaju, zajedno sa izjavama dve aktivistkinje Asocijacije Spektre, Hane Konatar i Marije Jovanović, i aktiviste Nikole Ilića. Ovo je bitno zato što ukazuje na osnaživanje novih članova zajednice koji žele da javno govore i komuniciraju s medijima. Njihove izjave bile su slične izjavama iz Podgorice. Marija Jovanović je istakla da je glavni cilj performansa, kao i svih njihovih aktivističkih akcija, da pošalje poruku da trans zajednica postoji u Crnoj Gori i da neće odustati od borbe za svoja ljudska prava niti tolerisati nasilje. Nikola Ilić je rekao „da građane Kolašina nije zanimalo da čitaju šta piše na transparentima” i da su u Podgorici „imali veći stepen pažnje” (PR Centar, 2019). Kao i u Podgorici, glavna strategija za postizanje vidljivosti ovim performansom uključivala je pozivanje medija. O tom događaju pisali su čak i neki od najčitanijih onlajn medija u Srbiji ističući da je to bio prvi skup trans osoba u Kolašinu.

U patrijarhalnom i transfobičnom društvu kao što je Crna Gora, do javnog nastupa i javnog protesta TIRV osoba može doći samo kada je TIRV zajednica do-

voljno jaka da se odupre strahu i da se zauzme za svoja građanska prava. Oni su izabrali artvizizam kao sredstvo samoreprezentacije i izražavanja bunta u nadi da će to biti najpristupačniji i najefikasniji način komunikacije s medijima i širom javnosti. Medijski izveštaji o TIRV populaciji na Balkanu uglavnom se usredsređuju na senzacionalističke članke o medicinskom procesu tranzicije ili na izveštaje o nasilju i negativnim aspektima života TIRV ljudi. Da bi se to promenilo, neke od aktivističkih organizacija redovno obavestavaju lokalne medije o aktivnostima i događajima koje organizuju. Shodno tome, javne aktivističke akcije ili umetnički događaji mogu biti dobar izvor za izveštavanje o problemima TIRV osoba. Trans zajednica u Crnoj Gori prepoznala je potencijal artvizizma i odlučila je da iskoristi tu strategiju kako bi dobila više prostora u medijima. Asocijacija Spektra je 2019. godine organizovala dva javna performansa u Crnoj Gori, njena aktivistkinja, Marija Jovanović, napravila je dve izložbe fotografija u Podgorici, a Spektra je, uz organizaciju Kvir Montenegro, bila domaćin izložbe fotografija *Trans Balkan* beogradskog fotografa Aleksandra Crnogorca. O svakom od tih događaja izveštavali su lokalni mediji. Prema *Analizi izveštavanja o transrodnim osobama u onlajn i elektronskim medijima u Crnoj Gori za 2019. godinu* (Milanović 2020a), na šest posmatranih onlajn medijskih portala, 45 procenta tekstova koji se bave trans tematikom bili su izveštaji o aktivističkim i artivističkim događajima i intervjui s TIRV aktivistima i aktivistkinjama. Iako su ti medijski izveštaji imali uglavnom neutralan ton, ovakav publicitet može se smatrati pozitivnim za TIRV zajednicu. Jedan od ciljeva aktivista i aktivistkinja je edukacija medijskih radnika i radnica o TIRV temama i o tome kako da izbegnu negativne prakse izveštavanja, senzacionalističke i neetičke pristupe ili negativno etiketiranje i diskriminišući jezik kada su u pitanju teme u vezi s TIRV osobama. Još jedan cilj artvizizma je da se obezbedi materijal za novinare i dobije prostor u medijima kako bi TIRV ljudi bili vidljivi i prepoznati kao zajednica koja pripada tom društvu. Aktivisti i aktivistkinje u Crnoj Gori odlučili su da se pozabave tim ciljevima i da puno pažnje posvete medijima, koje su identifikovali kao mogućeg saveznika u borbi za građanska prava i kao instrument za uspostavljanje komunikacije sa institucijama i uopšte sa javnošću.

Maske u Hrvatskoj i Srbiji

Performans *Maske* održan je u Hrvatskoj u Zagrebu u martu 2019, a u Srbiji u Beogradu u novembru iste godine, ali mediji nisu pratili te događaje, niti su njihovi organizatori i organizatorke imali isti plan i strategiju iskorišćavanja samih događaja u cilju vidljivosti kao što je to bio slučaj u Crnoj Gori. Povod za izvođenje *Maski* u Zagrebu bio je prvi Balkanski trans inter marš, održan 30. marta. Organizatori tog događaja bili su Asocijacija Spektra iz Crne Gore, Trans Aid iz Hrvatske i Trans mreža Balkan kao regionalna organizacija. Zamisao im je bila da iskoriste *Maske* za promociju i najavu Balkanskog trans inter marša kao značajnijeg događaja. Performans je održan nekoliko dana pre Marša, u centru grada, dok su aktivisti i aktivistkinje delili letke s pozivima za Marš i informacijama o problemima trans

osoba. Aktivisti i aktivistkinje Asocijacije Spektra doneli su maske koje je napravila trans zajednica u Podgorici, dok su transparente napravili u Zagrebu. Bilo je šestoro izvođača i izvođačica: tri osobe iz Crne Gore, dve iz Hrvatske i jedna iz Severne Makedonije. Kao podršku imali su tri bubnjarke iz kolektiva *Drum 'n' bijes*. Trans Aid organizovao je snimanje izrade transparentata, zajedničkog izlaska na javni trg kao i samog performansa. Od tog video-materijala napravili su dvominutni snimak za društvene mreže. S obzirom na to da je nekoliko različitih organizacija organizovalo *Maske* u Zagrebu s namerom da promovišu regionalno okupljanje, ta akcija se ne može analizirati kao rad lokalnih aktivista i aktivistkinja i TIRV zajednice iz Hrvatske. Što se tiče organizovanja i izvođenja ovog performansa u Srbiji, situacija je drugačija nego u Hrvatskoj jer je u Srbiji, kao i u Crnoj Gori, događaj iskorišćen za obeležavanje Dana sećanja na žrtve transfobije. Iz tog razloga ću analizirati i porediti izvođenje performansa *Maske* samo u Crnoj Gori i Srbiji kako bih uporedio razvoj te dve zajednice i njihove kapacitete za upotrebu umetnosti kao aktivističkog sredstva.

Trans zajednica u Srbiji postoji duže od trans zajednice u Crnoj Gori. Budući da je broj stanovnika Srbije jedanaest puta veći, u Srbiji ima mnogo više trans osoba nego u Crnoj Gori. I pored toga, trans aktivizam je na višem stepenu razvoja u Crnoj Gori nego u Srbiji. Okupljanje TIRV osoba u Srbiji počelo je 2006, kada je osnovana grupa samopodrške za transrodne osobe u okviru organizacije Geten – Centar za prava LGBTIQ osoba (ranije Gayten–LGBT). Grupu su u početku činile četiri osobe, ali se u narednim godinama taj broj povećavao. Puno trans osoba iz Srbije bilo je u nekom trenutku deo grupe za samopodršku, ali su te osobe samo koristile usluge Getena i nisu bile uključene u aktivistički rad. Nije bilo programa za izgradnju zajednice niti organizovanih aktivnosti u zajednici, kao ni programa za osnaživanje trans osoba za aktivistički rad. Rezultat toga je postojanje neorganizovane i nekoherentne zajednice, odsustvo društvenih aktivnosti, osim sastanaka grupe za samopodršku, i nizak nivo vidljivosti trans osoba u javnom diskursu.

U uvodu ovog teksta opisao sam kada i kako je srpska TIRV zajednica odlučila da izvede *Maske*. Taj plan sproveden je u delo novembra 2019. godine kada je u centru Beograda održan performans *Maske* povodom obeležavanja Dana sećanja na žrtve transfobije. Organizovala su ga dva koordinatora grupe za samopodršku, a sponzorisa ga je organizacija Geten. Jedan od koordinatora grupe za samopodršku, Saša Lazić, stupio je u kontakt s Marijom Jovanović, aktivistkinjom Asocijacije Spektra. Marija mu je poslala detaljna uputstva o tome kako da se pronađu materijali za maske i transparente, objasnila kako se prave maske i pripremaju transparenti i uputila ga kako da postavi performans. Takođe je ponudila savete za odabir lokacije, mere predostrožnosti, organizovanje podrške zajednice i saveznika, i strategiju promocije i komunikacije s predstavnicima medija. Međutim, srpska TIRV zajednica imala je kapacitet da isprati i ispuni samo deo tih predloga zbog manjka ljudi zainteresovanih za aktivizam i nedostatka prostora potrebnog za pripremu materijala. Plastične maske su kupljene u prodavnici kostima, a transparente su napravili ljudi iz grupe za samopodršku. Svi smo se okupili na glavnom trgu u centru grada nekoliko minuta pre 19 časova i svako je izabrao transparent koji mu je odgovarao. Evo nekoliko primera.

Na crnoj strani: „Ni kod kuće se više ne osećam bezbedno.”

Na beloj strani istog transparenta: „Nikada neću prestati da se borim za svoja prava.”

Na crnoj strani: „Moja majka mi je rekla da me niko neće voleti.”

Na beloj strani istog transparenta: „Trans osobe hrabro ostaju ono što jesu.”

Na crnoj strani: „Nevidljivost me ubija.”

Na beloj strani istog transparenta: „Nebinarnе osobe postoje.”

Petnaest članova i članica grupe za samopodršku i njihovih prijatelja s maskama i transparentima obrazovali su krug. Okupljena grupa je odlučila da performans bude kraći nego što je bilo predviđeno u prvobitnom scenariju. Umesto sat vremena, stajali smo manje od pola sata – desetak minuta pokazujući crnu stranu i desetak minuta pokazujući belu stranu transparenta. Neuniformisani policajci, koji su sve vreme bili prisutni, neosetno su nas pomerili ka uglu trga, što je smanjilo prečnik kruga koji smo prvobitno formirali. Na trgu je stajalo dvadesetak naših saveznika i saveznica koji su došli da nas podrže. Slučajni prolaznici uglavnom su nakratko zastajali ispred nas, a zatim produžavali dalje. Bilo je vetrovito i prohladno novembarsko veče i na trgu nije bilo mnogo ljudi. Nakon performansa zapalili smo sveće u znak sećanja na trans osobe ubijene u proteklih godinu dana, a zatim smo napustili trg. Ovaj događaj nisu propratili srpski (ili bilo koji drugi) mediji, niti je Dan sećanja na žrtve transfobije obeležen u lokalnim medijima. Da bi ovakve akcije mogle da ispune svoj pun potencijal i dopru do što većeg broja ljudi, potrebno je na lice mesta pozvati predstavnike medija i razgovarati s njima o događaju. Uz medijsku pokrivenost, takvi događaji bili bi vidljiviji široj populaciji, ali i članovima TIRV zajednice širom Srbije.

Srpska trans zajednica nije razvila sopstvenu strategiju ni plan za pripremu i izvođenje ovog performansa. Njihov jedini cilj bio je da izvedu *Maske* kao pojedinačnu akciju javnog okupljanja. Performans je više ličio na fleš mob, izolovan od bilo kakvog konteksta i svrhe. Tim nastupom nismo ostvarili medijsku vidljivost niti smo postigli osnaživanje zajednice koje bi moglo da motiviše njene članove i članice na nove slične akcije ili zajedničke aktivističke projekte. Razlozi za to su brojni. Da bi se artvizam koristio kao oruđe koje daje rezultate, zajednica mora imati uslove da ga implementira u aktivistički rad. Pre svega, članovi zajednice moraju imati bezbedan prostor za razmenu ideja i kreiranje aktivističkih akcija. Takođe, moraju biti dovoljno osnaženi da te akcije izvode javno. U trenutku izvođenja ovog performansa srpska TIRV zajednica nije imala osnovne uslove za okupljanje i nije bila dovoljno osnažena niti povezana da bi iskoristila pun, ili bilo kakav, potencijal artvizma. Ova aktivistička akcija ukazala je na činjenicu da u Srbiji postoje TIRV ljudi koji su zainteresovani za bavljenje aktivizmom i koji se lako mogu mobilisati za akcije ovog tipa. Trans pitanja su tema o kojoj se povremeno raspravlja u srpskim feminističkim i levičarskim krugovima i uopšte u javnom diskursu. Pošto je u Srbiji ojačao pokret koji je isključiv prema trans osobama, ta tema se u poslednje vreme sve češće pominje i zbog toga će uvek biti TIRV ili LGB osoba koje su spremne da podrže trans aktivističku inicijativu i da se povremeno uključe u nastojanja poput ovog performansa. Međutim, da bi se ostvarila neka značajna promena, nije dovoljno s vremena

na vreme mobilisati ljude. Da bi se iskoristio aktivistički potencijal koji ti ljudi mogu da pruže, potrebno je organizovati ih u jaku, povezanu i osnaženu TIRV zajednicu koja deli iste vrednosti i principe i na osnovu njih obrazuje aktivističke ciljeve.

Zaključak

U ovom tekstu predstavio sam performans koji je održan u četiri različita društvena konteksta: u prestonicama tri različite zemlje i u jednom manjem gradu. Organizatori i učesnici tih artivističkih događaja bili su aktivisti i aktivistkinje i ljudi iz tri različite zemlje. Povezani su zahvaljujući aktivističkom umrežavanju koje u ovoj oblasti razvija Trans mreža Balkan – regionalna organizacija za trans, interpolne i rodno varijantne osobe koja deluje u osam zemalja (Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora, Srbija, Kosovo, Severna Makedonija, Slovenija i Albanija). Te tri zajednice su u različitim fazama razvoja i imaju na raspolaganju različite resurse za bavljenje aktivizmom, što se odrazilo na organizaciju i izvođenje performansa *Maske*. U skladu sa navedenim razlozima njihov izbor artivističke strategije bio je različit. Aktivisti i aktivistkinje iz Crne Gore bili su usredsređeni na izgradnju zajednice, medijsko praćenje događaja i komunikaciju s javnošću; u Hrvatskoj je performans iskorišćen kako bi se najavio Marš i kako bi se pozvalo više ljudi da učestvuju u predstojećem događaju, dok su aktivisti i aktivistkinje u Srbiji želeli da se pojave u javnom prostoru i izraze protest u ime svih TIRV osoba izloženih transfobiji. Sva tri performansa ukazuju na povezanost i saradnju koja postoji između lokalnih TIRV zajednica na postjugoslovenskom prostoru, ali i na brojne razlike između tih zajednica.

Komparativnom analizom pripreme i izvođenja performansa *Maske* u Crnoj Gori i Srbiji, pokušao sam da ukažem na to da, korišćenjem artivizma, TIRV zajednica može ostvariti određeni stepen vidljivosti i pružiti otpor, ali i na činjenicu da su za artivizam potrebni razvijena zajednica i materijalna sredstva. Srpskoj zajednici nije teško da obezbedi te dve neophodne komponente zbog postojećih veza i saradnje regionalnih zajednica i aktivista i aktivistkinja. Naša prednost je u tome što imamo priliku da učimo iz iskustava drugih zajednica i da vidimo njihove dobre rezultate. To nam pruža ne samo nova neophodna znanja, već i motivaciju da se bavimo aktivističkim radom. Potvrda te tvrdnje nalazi se u najnovijim dešavanjima u oblasti TIRV aktivizma u Srbiji. U februaru 2020. godine, nekoliko trans i nebinarnih osoba iz Srbije učestvovalo je na treningu organizovanja zajednice u Podgorici. Trening su održali aktivisti i aktivistkinje Trans mreže Balkan i Asocijacije Spektra, a bio je namenjen TIRV osobama koje žive na teritoriji Severne Makedonije, Srbije, Albanije i Crne Gore. Nakon tog događaja, dve učesnice iz Srbije pokazale su inicijativu da se uključe u aktivistički rad, te su ubrzo uz podršku Trans mreže Balkan počele da okupljaju ljude u Srbiji i obrazuju neformalnu aktivističku grupu pod nazivom TOTA – Trans organizacija trans aktivista (Milanović, 2020b). Krajem 2020, nakon glasanja i na predlog TIRV zajednice u Srbiji, naziv TOTA preinačen je u *Talas*. Uz pomoć i podršku aktivista i aktivistkinja iz regiona, ta neformalna grupa 2021. godine postala je formalno registrovana organi-

zacija pod imenom *Kolektiv Talas TIRV*. Ujedinjenim snagama, regionalni aktivisti i aktivistkinje pružili su ključne resurse za stvaranje lokalne organizacije čiji je glavni cilj da se izgradi jaka, dobro organizovana, osnažena i inkluzivna trans i nebinarna zajednica u Srbiji (Azdejković, 2021). Preostaje da se vidi hoće li *Kolektiv Talas TIRV* koristiti artvizam kako bi podigao vidljivost i povezao, podstakao i osnažio fragmentiranu trans i nebinarnu zajednicu širom Srbije.

Literatura

- Aladro-Vico, E., Jivkova-Semova D. & Bailey, K. (2018). Artivism: A new educative language for transformative social action. *Comunicar: Media Education Research Journal*, 57(26), 9–18.
- Asocijacija Spektra. (2019). *Preporuke za medijsko izvještavanje o transrodnim, interpolnim i rodno varijantnim osobama*. Podgorica: Spektra.
- Azdejković, P. (2021). Talas: nova organizacija za trans, interseks i rodno varijantne osobe. *Optimist: vodič kroz gej Srbiju*, 60, 26–31.
- Duncombe, S. (2016). Does it work?: The Effect of activist art. *Social Research: An International Quarterly*, 83(1), 115–134.
- Filipović, A. (2021). Drag for everyone: Creative industries and the becoming-visible of drag in the 21st century Belgrade. *Sexualities*, 0 (0) 1–15.
- Hodžić, A., Poštić, J. and Kajtezović, A. (2016). The (in)visible T: Trans activism in Croatia (2004–2014). In B. Bilić & S. Kajinić (Eds.), *Intersectionality and LGBT activist politics: Multiple Others in Croatia and Serbia* (pp. 33–54). London: Palgrave Macmillan.
- Majcen Linn, O. (2019). Pojam subverzije u savremenoj teoriji medija i medijske umetnosti. *Srpska politička misao – posebno izdanje*, 41–54.
- Milanović, A. (2017). Public space and a knot of visibility: Genders and sexualities exposed. *AM Journal*, 14, 113–122.
- Milanović, A. (2020a). *Analiza izvještavanja o transrodnim osobama u onlajn i elektronskim medijima u Crnoj Gori za 2019. godinu*. Podgorica: Asocijacija Spektra & Kvir Montenegro.
- Milanović, A. (2020b). Trans community (self)organizing in Serbia. In A. Milanović (Ed.), *Community (self)organizing of transgender movement in Western Balkans region* (pp. 41–48). Podgorica: Asocijacija Spektra.
- Milanović, M. & Stefanović, M. (2022). *Preporuke za medijsko izvještavanje o transrodnim, interpolnim i rodno varijantnim (TIRV) osobama*. Beograd: Kolektiv Talas TIRV.
- Milikj, L. (2020). Trans community (self)organizing in North Macedonia. In A. Milanović (Ed.), *Community (self)organizing of transgender movement in Western Balkans region* (pp. 7–12). Podgorica: Asocijacija Spektra.
- Novović, A. (2021). Intervju sa Jovanom Ulićevićem: Queer je biti svoj i imati kičmu. Portal Kombinat. Retrieved on March 25, 2021, from <https://portalkombinat.me/queer-je-biti-svoj-i-imati-kicmu/>

- PR Centar. (2018). Performans Maske bunt protiv sistema koji ne prepoznaje postojanje trans osoba. Retrieved on January 25, 2021, from <http://prcentar.me/clanak/performans-maske-bunt-protiv-sistema-koji-ne-prepoznaje-postojanje-trans-osoba/541>
- PR Centar. (2019). Montenegro Prajd karavan krenuo Crnom Gorom: Prvo javno okupljanje trans osoba održano danas u Kolašinu. Retrieved on January 25, 2021, from <http://prcentar.me/clanak/montenegro-prajd-karavan-krenuo-crnom-gorom-prvo-javno-okupljanje-trans-osoba-odrano-danas-u-kolainu/912>
- Simone, N. (2018). Unmasking the fake: Theatrical hoaxes from the dreadnought hoax to contemporary activist practice. In D. Becker, A. Fischer, & Y. Schmitz (Eds.), *Faking, forging, counterfeiting: Discredited practices at the margins of mimesis* (pp. 223–237). Bielefeld: Transcript Verlag.
- Trans Aid. (2019). Osnovne smjernice za izvještavanje o interseksualnosti. Zagreb: Trans Aid.
- Ulićević, J. (2020). Trans community (self)organizing in Montenegro. In A. Milanović (Ed.), *Community (self)organizing of transgender movement in Western Balkans region* (pp. 23–40). Podgorica: Asocijacija Spektra.
- Uzel, O. (2014). Tragic Tropes: Transgender Representation in Contemporary Culture. *Geek Melange*. Retrieved on January 25, 2021, from <http://www.geekmelange.com/2014/03/tragic-tropes-transgender-representation/>.
- Vilenica, A. (2011). Aktivizam i umetnost. In Ana Veselinović, P. Atanacković i Ž. Klarić (Eds.), *Izgubljeno u tranziciji: kritička analiza procesa društvene transformacije* (pp. 323–331). Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Zulević, J. (2012). Istraživanje problema transeksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije. In S. Gajin (Ed.), *Model zakona o priznavanju pravnih posledica promene pola i utvrđivanja transeksualizma: prava trans osoba – od nepostojanja do stvaranja zakonskog okvira* (pp. 27–49). Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija.

Aleksa Milanović

TRANS ARTIVISM IN THE POST-YUGOSLAV SPACE

Abstract: This text explores the field of trans activism in the post-Yugoslav space as a platform of social and political intervention. Trans activism is approached as a form of political art, but also of social action with a potential to enable and support social and political mechanisms of change. In other words, trans activism is a hybrid modality of artistic and activist work enacted as a strategy of resistance to transphobia. In the post-Yugoslav space, trans activism often appears as the most potent mode of social intervention left for the trans community. I explore both artistic practices made by trans artists and trans-related art which uses trans-related elements and approaches. The analysed examples are illustrative of the attitude that the social majority has towards gender minorities as well as of the attitudes that the trans individuals themselves have towards their own bodies, identities, and the wider trans community.

Keywords: activism, transgender, community organizing, post-Yugoslav space, trans community